

Moskva, Mysl' 1980, 252 s.

V etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vstupují empirické sociologické výzkumy do práce stranických, státních a společenských orgánů, institucí i výrobních podniků. Jejich význam a počet neustále roste a spolu s tím rostou i zkušenosti sociologů odrážející se v bohaté knižní produkci. Většina autorů je přitom vedena snahou nejen prezentovat výsledky výzkumu, ale i přispět k dalšímu propracování metodologie, a tím i k podstatnému překonávání různých, stále se ještě objevujících nedostatků, jako například neujasněnosti cílů a programu zkoumání, přeceňování kvantitativních metod, nedoceníení významu analýzy dosaženého teoretického poznání zkoumané problematiky apod.

I když práce G. T. Žuravleva není specificky metodologická, jsou v ní velmi zajímavě analyzovány různé otázky metodologie, metod a technik empirických výzkumů používaných při zkoumání ideologické práce. Východiskem a inspirací jsou sociologické výzkumy, prováděné v úzké součinnosti nebo přímo na základě objednávky orgánů KSSS v různých komunitách, na závodech apod.

Práce obsahuje pět hlavních kapitol. Autor v nich mimo jiné usiluje o vyjádření specifiky sociologického přístupu ke sféře ideologické práce. Dále uvádí některé poznatky z těchto výzkumů a zkušenosti s jejich využíváním.

První kapitola se zabývá *metodickými problémy empirického výzkumu ideologické práce*. V její úvodní části autor zejména připomíná metodologickou úlohu historického materialismu. Přitom uvádí, že: „... *pouhá znalost zákonitostí a východisek formulovaných historickým materialismem a teorií vědeckého komunismu je nedostatečná pro konkrétní sociologické výzkumy ideologické činnosti. Obsažného – vědeckého spojení empirických dat a teorie je možno dosáhnout pouze při postupném přechodu od obecnějších východisek k méně obecným kategoriím, pojmům, termínům v procesu rozpracování programu výzkumu a od méně širokých zobecnění k širším zobecněním při interpretaci získaných výsledků.*“ (s. 11)

Druhá část první kapitoly je věnována problematice uplatňování principu stranickosti ve výzkumech ideologické práce. Jsou zde kritizovány snahy buržoazních sociologů o deideologizaci sociologie a zdůrazněn význam principu stranickosti pro řešení všech aktuálních výzkumných problémů.

Třetí a čtvrtá část kapitoly jsou věnovány spojení sociologického výzkumu se životem, s potřebami stranických orgánů a zhodnocení místa sociologického výzkumu v poznání ideologické práce.

Ze široké škály zkušeností, které Žuravlev uvádí, chce zdůraznit zejména to, že při mnohých orgánech KSSS všech stupňů již pracují aktivity, které se zabývají sociologickým zkoumáním ideologické práce. Výsledky sociologických výzkumů slouží pak stranickým i dalším orgánům při zdokonalování ideologické práce.

Autor zdůrazňuje nezbytnost spojování sociologického výzkumu se zkušenostmi z ideologické práce stranických orgánů a aktivit. Uvádí pozitivní zkušenosti se sociologickými výzkumy v ideologické práci a současně upozorňuje na problémy a těžkosti, které se při tomto zkoumání objevují.

Další kapitoly (2, 3, 4) podávají přehled základních metodických zásad sociologického bádání. Jde o standardní přehled, a proto se omezím jen na stručnou charakteristiku.

Ve druhé kapitole se autor zabývá otázkami projektů výzkumu, hypotéz ve výzkumu, druhy sociologických výzkumů ideologické práce a typy výzkumných úkolů. Otevírá rovněž otázku spojení řídicích a výzkumných úkolů.

Třetí kapitolu věnuje problematice technik sociologického výzkumu. Nesporně zajímavé jsou zde úvahy o možnostech a potřebě vzájemného spojení a využití metod práce stranického aparátu a technik sociologického výzkumu při zkoumání ideologické práce.

Ve čtvrté kapitole se zaměřuje na způsob analýzy základní sociologické informace. Dotýká se problematiky zobecňujících ukazatelů, možností použití matematických metod při zpracování a analýze prvotních dat a v neposlední řadě i otázek teoretické analýzy základní sociologické informace.

Závěrečná, pátá kapitola postihuje nesporně aktuální problematiku, kterou představuje využívání výsledků sociologických výzkumů při stranickém vedení ideologické práce. Jde v podstatě o tři základní otázky:

1. sociologické výzkumy jako zdroj ideologické informace,
2. úlohu aplikovaného sociologického výzkumu při zkoumání efektivnosti ideologické práce,
3. rozpracování praktických doporučení na základě výsledků aplikovaných výzkumů.

Rozbor těchto problémů je završením autorovy snahy o postžení specifiky sociologických výzkumů zaměřených na poznání vlastního procesu ideologické práce a její efektivnosti. Jako zkušený ideologický pracovník a současně sociolog reálně, strážlivě posuzuje možnosti, jaké skýtá sociologický výzkum při poznání této tak důležité oblasti.

K velkým přednostem Žuravlevovy práce patří, že obsahuje nejen úvahy o projektu, metodách, technikách sociologického výzkumu a zpracování dat (tyto otázky jsou šířeji zpracovány v jiných, speciálně zaměřených publikacích), ale i o specifčnosti zkoumání ideologické práce.

Kniha zasvěceně zobecňuje nejen výsledky a zkušenosti sociologického zkoumání ideologické práce, ale zejména zkušenosti z *využití informací*, které byly touto cestou získány.

Je pak jen logické, že autor může v závěru vyslovit některé názory a doporučení směřující k dalšímu zkvalitňování sociologického výzkumu v této náročné sféře. Je to například poukaz na potřebu vytvořit při stranických orgánech systém informací o úrovni ideologické práce, dále některá doporučení vztahující se k lepší exploataci shromažďovaných informací či požadavek zpracování tzv. typových projektů sociologického výzkumu pro poznání různých stránek ideologické práce.

Kniha je poměrně rozsáhlá a obsahuje velké množství konkrétních údajů z provedených výzkumů. Nabízí pohled do sféry, které naše sociologie zůstává dosud nemálo dlužna. Ukazuje značné možnosti rozvoje marxistického sociologického výzkumu orientovaného na splnění společenské objednávky. Je zajímavá nejen pro pracovníky v oblasti ideologie, ale pro všechny, kteří se zabývají problematikou sociologického výzkumu.

Jaroslav Ražnok

A. G. Charčev: Brak i sem'ja v SSSR (Manželství a rodina v SSSR)

Moskva, Mysl' 1979, 367 s.

Za posledních dvacet let v Sovětském svazu značně vzrostl zájem o různé problémy rodinných a manželských vztahů. Zkoumáním těchto vztahů se zabývají sociologové, psychologové, demografové, etnografové, právníci, pedagogové, lékaři, neboť manželství a rodina jsou za socialismu nejen osobními, ale i společenskými hodnotami. Ústava SSSR, která byla přijata v říjnu 1977, má na zřeteli základní podmínky pro další vývoj rodiny v rozvinuté socialistické společnosti: plnou rovnoprávnost manželů nejen ve vztazích v rodině, ale i ve všech sférách společenských vztahů a činnosti lidí.

Profesor A. G. Charčev patří k vedoucím sovětským badatelům v oblasti rodiny a manželství. První vydání jeho knihy *Manželství a rodina v SSSR* (1964) velmi vysoce hodnotili čtenáři i odborníci. Toto dílo bylo recenzováno i v ČSSR (Sociologický časopis 1966, č. 1). V roce 1979 vyšlo druhé přepracované a doplněné vydání knihy, v níž se autor znovu zabývá širokým komplexem problémů týkajících se vývoje rodinných a manželských vztahů v socialistické společnosti, formuluje řadu metodologických a metodických otázek spjatých se sociologickým výzkumem manželství a rodiny a podává argumentovanou kritiku buržoazních koncepcí v této oblasti. Teoretické závěry a praktické pokyny jsou založeny na rozsáhlém aktuálním statistickým a faktickým materiálu, který je výsledkem zobecnění empirických výzkumů.

Druhé vydání knihy, stejně jako první, tvoří osm kapitol. V první kapitole, *Manželství a rodina jako objekt sociologického výzkumu*, věnuje autor mnohem více místa tomu, jak se v marxisticko-leninské sociologii řeší problémy sociálního života, včetně rodiny. Konkrétně na straně 29–35 formuluje čtyři základní úkoly marxisticko-leninské sociologie rodiny, upozorňuje na úspěchy, jichž bylo dosaženo při objasňování toho, jaké typy sociálních vztahů jsou charakteristické pro současnou rodinu, jak souvisí rodina s ostatními sociálními společenstvími, sférami sociálního života aj. Konstatuje, že současní sovětsí sociologové N. Jurkevič, E. Vasiljevova, L. Čujko, N. Solovjev, M. Mackovskij a další významnou měrou přispěli ke zkoumání rodinných vztahů. Zároveň poukazuje na nutnost zabývat se těmi problémy rodiny, které jsou na pomezí sociologie a sociální psychologie, sociologie a historie, sociologie a etnografie, a využít sekundární analýzy dat, jež byla v těchto vědách již získána.

Je známo, že důležitou podmínkou pro úspěšné řešení metodických problémů v sociologii rodiny je spojení různých způsobů získávání informací o složitých jevech. Profesor Charčev soudí, že dotazování ani jinou metodu nelze pokládat za naprosto spolehlivě, jsou-li používány izolovaně. Je nutno podle možnosti využívat všech racionálních prostředků výzkumu — pozorování, interview, dotazníku, deníku, analýzy korespondence, životopisů, pomocné a statistické dokumentace atd. Takový komplexní přístup zajišťuje značnou mnohostrannost sociologického výzkumu a dodatečně prověření objektivitu získaných výsledků (s. 53).

Není nutno zabývat se podrobně druhou, třetí a čtvrtou kapitolou knihy, neboť je zde jen málo nového ve srovnání s prvním vydáním. Zajímavé doplnění je ve čtvrté kapitole, *Socialistická revoluce a manželské a rodinné vztahy*, kde jsou na s. 158–171 uvedeny některé nové statistické údaje, například o celkové obytné ploše, která byla dána do užívání, o růstu počtu podniků veřejného stravování, o školních zařízeních, o úrovni vzdělání aj.

Pro čtenáře jsou bezesporu nejzajímavější poslední čtyři kapitoly monografie, v nichž se A. G. Charčev opírá o podrobné údaje empirických výzkumů (dotazování obyvatelstva a expertů, statistické materiály, pozorování, dokumentaci aj.), právě tak jako o práci jiných autorů, a zabývá se nejdůležitějšími teoretickými a sociálními problémy soudobé sovětské rodiny, zejména pak otázkami spojenými s formováním rodiny (charakteristika předmanželského chování, orientace a očekávání v souvislosti s životní činností rodiny, hlavní směry sociální regulace v této sféře).

Autor nově formuluje název páté kapitoly, *Manželství a problémy jeho stabilizace* (v 1. vydání *Manželství v SSSR*). Velmi seriózně zde přistupuje k otázce motivace manželství. Využívá dat sociologických výzkumů, jež získali Z. Fajnbura v Permu a N. Jurkevič v Minsku. Konstatuje, že drtivá většina těch, jichž se dotazoval Fajnbura, pokládá lásku za nutnou podmínku manželství. Sám poznamenává, že chápání motivu lásky, zvláště jak je odrážen a interpretován v individuálním vědomí, je neurčitě a variabilní a často závisí na osobních zkušenostech člověka, na stupni kritičnosti při hodnocení a sebehodnocení. Autor vyslovuje pochybnost o správnosti Fajnburova redukování motivace rodiny na tři základní faktory: na vlastní biologický faktor, sociálně kulturní a ekonomický. Připomíná, že k sociálně kulturním jevům patří kromě lásky také odpovědnost, sociální prestiž, strach z osamělosti. Při zavedení obecnějších formulací motivace se počet odpovědí uvádějících jako základní motiv manželství lásku značně zmenší.

Autor více oceňuje materiály knihy N. Jurkeviče, *Sovětská rodina*, v níž byla podrobněji zkoumána souvislost mezi motivy manželství a stupněm dosažení spokojenosti. N. Jurkevič totiž vytipoval nejen šťastná a nešťastná manželství, ale i střední skupinu manželství uspokojených, a tím podstatně zpřesnil závěry Z. Fajnbura. Tabulka č. 10 (s. 190), přejatá z knihy N. Jurkeviče, poskytuje tento zajímavý obraz: motivy spojené s bezprostředním (tj. láskou nezprostředkovaným) projevem sexuální psychologických potřeb: zájem, sympatie, snaha zbavit se samoty atd. tvoří 33,7 % odpovědí žen a 42,1 % mužů.

A. Charčev analyzuje také novější údaje o motivech uzavření manželství, jež získal S. Golod (stať S. Goloda byla uveřejněna v roce 1977). Z nich je patrné rozdílné hodnocení motivů manželství u mužů a žen. Ukazuje se, že více než v jednom případě z deseti jsou láska a společné zájmy charakteristickou motivací jen pro ženy, zatímco muži jsou při uzavírání manželství častěji motivováni soucitem, pocitem samoty, pravděpodobností brzkého narození dítěte nebo jsou obětí náhody. V manželstvích z vypočítavosti převládá u mužů zájem o manželčin byt, ženy se orientují především na materiální zajištění budoucího manžela.

Autor si všímá i předmanželských sexuálních vztahů. Opírá se o zvláštní výzkum (provedený S. Golodem) názorů leningradských dělníků a zaměstnanců na možnost předmanželského pohlavního styku: 91 % dotázaných mužů a 81 % dotázaných žen pokládalo za možné navázat předmanželský pohlavní styk s milovanou bytostí, 60 % mužů a 14 % žen také se známou osobou. A. Charčev soudí, že podobné odumírání „dvojí“ morálky musí vést nejen k sexuální emancipaci ženy, ale i ke kvalitativní změně sexuálního chování obou pohlaví.

Ve srovnání s prvním vydáním knihy je věnováno více pozornosti příčinám, motivům a podmínkám rozvodů i hodnocení jejich sociálních důsledků. Z prezentovaných dat je patrné, že důležité místo mezi motivy rozvodů zaujímají konflikty s rodiči i nedostatečná odpovědnost části mládeže za osud vytvářené rodiny. Z toho vyplývá, že je nutno věnovat zvýšenou pozornost problematice sociálního plánování, otázkám sídlišť a pohodlného bydlení mladých rodin, právě jako výchově mladé generace k manželství a rodičovství.

Autor v této souvislosti charakterizuje zvláštnosti mužské a ženské situace v manželském a rodinném životě: muži jsou citlivější na nepohodlí, na nepohodlí každo-

denního života a na obtíže fyzické adaptace, ženy na nedostatečné projevy lásky a úcty ze strany svých manželů. Autor se domnívá, že „určitý ‚deficit pozornosti‘ mužů vůči ženám, patrný z výsledků dotazování, může zásadně zosrdit rozpory vzniklé působením jiných faktorů.“ (s. 201)

Podobně jsou dále analyzovány některé momenty související s pomocí při zakládání rodiny: příprava mládeže na budoucí rodinný život, propagace optimálních vzorů předmanželského chování a orientace na manželství, vytváření podmínek pro správný výběr manželského partnera, zlepšování situace manželů v jednotlivých oblastech země, poskytování pomoci lidem, kteří hodlají uzavřít sňatek atd. Profesor Charčev vyjadřuje názor, že profylaxe konfliktů mezi manžely, operativní a kvalifikovaná pomoc při jejich řešení jsou zvláště důležité především pro manželství z lásky, protože právě taková manželství jsou nejzranitelnější z hlediska psychologických obtíží.

V novém vydání knihy zkoumá autor také souvislosti růstu rozvodovosti se snižováním porodnosti, přičemž se opírá o svá pozorování i o materiály výzkumů, jež byly v sedmdesátých letech publikovány v pracích J. Šlindmana, P. Zvidrinše, L. Čujka, L. Darského a V. Borisova. Dospívá k přesvědčení, že stoupání rozvodovosti negativně působí na porodnost a nízká porodnost — s plánováním druhého a často i prvního dítěte teprve na pátý, šestý či pozdější rok manželství — podstatně oslabuje schopnost mladé rodiny čelit odstředivým silám, které v ní působí. Přesto nelze zcela souhlasit s tvrzením A. Charčeva, že „materiální a morální stimulace prvního a zvláště druhého a třetího dítěte bude přispívat nejen ke zvyšování přírůstku obyvatel v centrálních a západních regionech země, což je velmi důležité, ale i k jistému snižování rozvodovosti“. Praxe ukazuje, že nedostatečně zajištěné rodiny často bývají pevnější a trvalejší než rodiny, které jsou materiálně dostatečně zajištěny. Jestliže mezi manžely neexistují nebo jsou narušena vzájemná mravní pouta, harmonie společných zájmů, identických názorů na život, sotva pomohou navrhované materiální „injekce“, byť by se týkaly i dětí. Nezřídka právě rodiče s vysokými příjmy mají jedno nebo dvě děti. Tento problém je třeba dále a podrobněji zkoumat.

Značná pozornost je v práci věnována i vlivu urbanizace a života ve velkých městech na zvyšování rozvodovosti. S růstem měst zesilují migrační procesy, oslabuje se sociální kontrola a aktivizují se faktory, které způsobují destabilizaci rodiny. Podle názorů autora vyjadřují destabilizační faktory spíše působení náhodných vnějších sil než objektivní historickou zákonitost vývoje socialistické společnosti.

V novém vydání knihy A. Charčev podrobně rozebírá a srovnává reálné tendence ke snižování početnosti rodiny ve vysoce vyspělých kapitalistických zemích a uvádí (na s. 248) hypotézu amerických sociologů, podle níž v těch zemích, kde existuje kontrola porodnosti, bude porodnost nejnižší za těchto dvou polárních podchovů nespočívá na nich. Je přirozené, že ženy, mají-li své mimorodinné zájmy a starodinný status) buď příliš široké, nebo příliš úzké. Autor tuto hypotézu svým způsobem konkretizuje. Muži, i když jsou velmi zaměstnaní svou profesí, obvykle plánují větší počet dětí v rodině než ženy, neboť hlavní tíha péče o děti a o jejich výchovu nespočívá na nich. Je přirozené, že ženy, mají-li své mimorodinné zájmy a starosti, si nepřejí zvyšovat počet dětí v rodině.

Na základě sociologických výzkumů v šedesátých a sedmdesátých letech dospívá A. Charčev k závěru, že na plánování rodiny v socialistických zemích bezprostředně působí v podstatě tytéž faktory jako v ostatním světě: úroveň blahobytu obyvatelstva, profesionální pracovní činnost žen, stupeň efektivnosti a dostupnosti prostředků pro kontrolu porodnosti, industrializace a urbanizace, prodloužení průměrné délky života a snížení dětské úmrtnosti. I nyní je reálný počet dětí v sovětské rodině ve srovnání s ideálním „modelem“ podstatně menší, neboť zvláště v západních regionech země a ve velkých městech celkově převládají rodiny s jedním dítětem nebo bezdětné (s. 251).

Pasáže týkající se demokratizace rodiny a základních sociálních funkcí rodiny již analyzovala J. Bauerová v recenzi prvního vydání. I v novém vydání se A. Charčev zabývá dvěma skupinami sociálních funkcí rodiny: materiální a duchovní. Uvádí nové statistické údaje týkající se struktury příjmů a vydání rodin dělníků a kolchozníků, vybavenosti rodin moderní technikou, rozvoje služeb atd. i příslušná zobecnění a závěry. Přehodnocuje v této souvislosti názor na individuální pracovní činnost ve sféře drobných řemeslných výrobců, ve službách, v zemědělství.

Velmi zajímavá je poslední kapitola, *Problém budoucí rodiny*. Autor zde kritizuje některé názory buržoazních sociologů H. Kahna a A. J. Wienera vyjádřené v knize *The Year 2000*, zejména to, že směšují demografické a vědeckotechnické změny ve společnosti se změnami, které se přímo týkají vědomí a životní činnosti člověka, včetně jeho sexuálního a reprodukčního chování, a ignorují tak takový důležitý